

проф. д-р Илияна Марчева
(България, БАН)

Институтът за исторически изследвания – БАН и неговата мисия в научното пространство на България 1947-2017 г.

Предисторията на Института е свързана с решенията на Историко-филологическия клон на Българската академия на науките и изкуствата, както се нарича БАН през 40-те години на ХХ в. През лятото на 1945 г. Академията трябва да доказва правото си на съществуване в новите условия, тъй като от 1937 до 1944 г. е председателствана от големия учен, но и активен политик – министър на просветата, на външните работи и министър-председател, подписал Тристранния пакт – проф. Богдан Филов. Самата Академия е под закрилата и управлението на ПК „Звено“ – най-буржоазната партия в коалицията ОФ, взела властта на 9 септември 1944 г. и легитимираше комунистическата партия като управляваща¹. Това има значение, тъй като с подписването на Примирието на 28 октомври 1944 г. България се съгласява да проведе демократизация на общественно-политическия живот, която включва денацификация и дефашизация, както и да изкорени „великобългарския шовинизъм“. Започват политически чистки сред научната интелигенция, част от която е проводник на такива идеи в обществото. На първо място е Университетът. Следва „Народният съд“ над виновниците за въвличане на страната в Тристранния пакт. Неговите присъди засягат вече и членове на БАНИ – Борис Йоцов, Богдан Филов, и Михаил Арнаудов².

В такива условия през пролетта на 1945 г. се провеждат избори за нови членове на БАНИ, а в клоновете ѝ се изработват предложения за реформи в Академията, които да защитят нейното място в обществото. Членовете на Академията знаят за отрицателното отношение на властта и нагласите да се закрие Академията, за да се създаде нова институция. Затова откликват на решението сами да изработят реформите. Това не става без колизии – акад. Александър Балан и акад. Йордан Иванов се противопоставят на нуждата от реформи, докато акад. Стоян Романски и новоизбраният акад. Кръстьо Миятев прегръщат тази възможност. На тях е възложено да представят вижданията си за развитие. Техните идеи са повлияни от ранния етап в развитието на съветската академична инфраструктура³.

Осъзнали необходимостта да доказват ползата от институцията, като я развиват с оглед на по-тясното обвързване с нуждите на обществото, двамата учени разписват създаването на 8 института. Един от тях е Институтът за история със следните задачи: “а) събиране и издаване на изворите на българската история и б) изследване на отделните въпроси с крайната цел да се издаде пълна история на българския народ (политическа, стопанска, културна и пр.) с оглед на народите, които са обитавали неговите земи, в) издаване на общодостъпна българска история“. Посочва се, че „Първата от тези задачи се изпълнява от избраната комисия за издаване изворите на българската история“. Предложението е прието на 20 юли 1945 г.⁴

¹ История на БАН. Ч. 1, 1869–1947 г. Под ред. на Илия Тодев, С., Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“ – Тангра ТанНакРа ИК, 2015, с. 155.

² Съдът над историците. Българската историческа наука. Документи и дискусии 1944–1950. Съст. В. Мутафчиева и др. Т. I, С., Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“, 1995, 22–42; Живкова, Н. Усмиряване на разума. Преустройство на БАН (1944–1953). ИК „Гутенберг“, 2006, 64–65, 70–88.

³ История на БАН. Ч. 1, с. 157.

⁴ Научен архив на БАН (НАБАН), ф. 1к., оп. 2, а.е. 764 „а“, л. 92.

Задачата по събиране и издаване на извори се реализира от 1938 г. и се обсъжда периодично по повод събраните извори от австрийските архиви от Петър Ников, както и във връзка с турските извори на Панчо Дорев, които по мнението на академиците се нуждаят от проверка на специалист. Комисията възобновява дейността си през 1945 г., като през 1946 г. привлича класиците Александър Милев и Михаил Войнов, автори на няколко гръцки и латински речници, както и младия гимназиален учител Страшимир Лишев. Материалите се проверяват и редактират от редакционна колегия, възглавявана от академиците Димитър Дечев, Иван Снегаров и Стоян Романски. Комисията не разполага нито с библиотека, нито с необходимите пособия.

През 1947 г. Комисията се премества на петия етаж над Археологическия институт в две стаи от един апартамент, където живеят и частни лица. Тъкмо тогава Комисията се превръща де-факто в Институт в оглавената от комуниста Тодор Павлов и преобразуваща се в „социалистически“, т.е. съветски тип Академия според новия закон за БАН от февруари 1947 г.⁵ За ръководител на Института е назначен акад. Иван Снегаров, а за главен уредник проф. Всеволод Николаев. Първоначално на Института е поставена задачата да издаде латинските и гръцките извори за българската история както и „Повестъ временных лет“⁶. Вижда се, че през 1947 г. задачата на Института е приравнена основно до това, което прави Комисията по издаване на извори за българската история. Както цялата икономика и общество, той вече се развива планово – през 1948 г. е приет първият план за научно-изследователска дейност⁷.

Що се отнася за цялостната история, дотогава съществува моделът на „История на българската средновековна държава“ на Васил Златарски⁸, и „История на българския народ“ на Петър Мутафчиев, издадени през 1943 г. и представящи Средновековието. Цялостната история на българите от древността до 1875 г. е дело на големия учен Константин Иречек. Друга известна по това време „История на България“ е двутомникът на гимназиалния учител Никола Станев (1862–1949), чиято втора част „История на нова България“ стига до 1942 г., но отразява времето от падането на Ал. Стамболийски до 1942 г. в конспективен вид⁹. Така че задачата да се напише цялостна история на България, при това академична, е адекватна на нуждите на науката. А фактът, че тя трябва да включва историята на всички народи, населявали територията, е свързан с разбирането за връзката на българската история с регионалната. Не е пренебрегнато и това, че продължително време сме лишени от собствена държава. В средата на ХХ в. се развива интересът и към едни от най-древните обитатели на българските земи – траките. Върху историята и езика на този древен народ, с различна от гръцката цивилизация, работят както историците и археолозите Богдан Филев и Димитър П. Димитров, така и класически филолози като академиците Димитър Дечев, Владимир Георгиев, Гаврил Кацарски.

Задачата за написване на академична история остава водеща за Института за история и е в основата на научните съвещания на историци през 50-те години. Тя е

⁵ Пак там, ф. 88, оп. 1, а.е.78, л. 130.

⁶ Пак там, л. 11.

⁷ Пак там, л. 131.

⁸ *Златарски, В.* История на българската държава през Средните векове. Т. 1. Първо българско царство. Ч. 1. Епоха на хуно-българското надмощие (679–852). С., 1918; Ч. 2. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852–1018). С. 1927; Т. 2. България под Византийско владичество (1018–1187). С., 1934; Т. 3. Второ българско царство. България при Асеновци (1187–1280). С., 1940.

⁹ *Станев, Н.* История на нова България, 1878–1942. III изд. Книгоиздателство Ст.Атанасов, С., [б.г.] 496–520.

обект на критики и обсъждания и се реализира първоначално в два тома, по-късно – три тома, за да достигне до многотомна поредица, от която досега са излезли девет тома.

Третата задача – да се издаде популярна история, според мен, е свързана най-пряко с партийно-политическата задача: да се преосмисли и пренапише историята според каноните и нуждите на политическата власт. Тя е реализирана през 1981 г. и е написана от средното поколение историци: Александър Фол, Васил Гюзелев, Николай Генчев, Константин Косев, Илчо Димитров, Андрей Пантев¹⁰.

С приемането на Закона за БАН от 16 септември 1949 г. се налага истинската съветизация на науката. Академията е подчинена на строителството на социализма, диалектическият материализъм и марксистко-ленинската философия стават единствено признати и задължителни философски и методологически основи на науката. Ликвидирана е автономията на БАН. Организиран се научно-изследователски институт с научни съвети, които гласуват звания и степени. Те имат собствени научно-изследователски и научно-популярни периодични издания¹¹. За историческия институт това са Известията на Института за българска история и сп. „Исторически преглед“. Тези промени се отразяват върху структурата и задачите на Института. Тогава за директор е назначен проф. Димитър Косев (1904–1996, който от 1951 е чл.-кор., а от 1961 – академик) и се създават две научно-изследователски секции. Първата е за стара и средновековна българска история и се ръководи от проф. Александър Бурмов (1911–1965), а втората – по нова и най-нова българска история се оглавява от проф. Христо Христов (1915–1992). Оформянето на втора секция символизира новото поле за исторически дирения – новата история на България от Възраждането и модерната капиталистическа епоха. Изследванията показват внедряването на характерния за времето класов подход, а и интерес към социално-икономическите процеси и политическите борби на онеправданите класи и особено на пролетариата.

Институтът се нарича „за българска история“, но съвсем не се ограничава с нея. През 1954 г. се появяват още две секции: за отношенията със СССР и другите страни (оглавявана от проф. Христо Гандев) и за византистика и ориенталистика (свързана както с византистите проф. Иван Дуйчев и проф. Димитър Ангелов и с присъединяването на Еврейския научен институт през 1951–1952 г.).

Началото на историческата тюркология е поставено от Бистра Цветкова и Вера Мутафчиева, защитили дисертации по османска социално-икономическа история и постъпили в Института. Така институтът отговаря на необходимостта да развива историческата наука в контекста на историята на страни с огромно влияние върху българските съдбини – Византия, Османската империя, Русия и СССР. Разбира се, оценъчният знак в изследванията е през призмата на марксистката теория за обществено-икономическите формации, класовата борба, и с оглед на идеализираната роля на Русия и СССР. Антисъветизмът и русофобията са сред най-тежките провинения в тогавашната скала на науката и обществото. Историците са призовавани да се борят с „буржоазните теории“ на философията на историята, с „югославския ревизионизъм“, с „емпиризма“, за да изпълнят новата задача на историческата наука – да обосновава политическата линия на властта със средствата на историята.

Преживял сталинизацията и догматизма на обществения живот, Институтът преживява и десталинизацията¹². Благодарение на Димитър Косев на 30 октомври 1954

¹⁰ Кратка история на България. Изд. Наука и изкуство, С., 1981.

¹¹ История на БАН. Ч. 2, с. 21.

¹² Василев, В. Обсъждане на пораженията нанесени от култа към личността в историческата наука. – *Исторически преглед*, 1963, № 2, 142–149.

г. Институтът отчита, че дотогава „не са допуснати груби идеологически и други грешки“, като се има предвид, че в него се числят всички големи имена на историческата наука от предишния период. Нещо повече, според решението на Научния съвет не е възможно детайлно да се разгледат работите на всеки от сътрудниците. Но в духа на епохата на критиката и самокритиката, след тези защитни констатации, следва изброяването на слабости от методологически и идеологически характер, отбелязани при дискусиите по макетите на т. I и II от Историята на България, проведени в Института. Посочени са „буржоазният обективизъм, надценяване на ролята на личността и подценяване на народните маси в историята, отбелязани у учени с идеалистически разбирания, но също и у такива, които в миналото са изповядали марксисткото разбиране на историята“¹³.

През 1959 г. е присъединен и академичният институт “Ботев–Левски“. Освен като окрупняване на структурите в БАН с цел икономии и ефективност на научните изследвания, както е според Постановление на МС от 1959 г., това е продиктувано от дублирането на проблематиката му. Името става – Институт за история, и структурата му говори за ориентиране към регионалната история. Тя е в пряка връзка с активната балканска политика на НРБ през 60-те години на XX в. Много скоро политическата нужда от защита на националната гледна точка към историята на Балканите ще доведе до оформянето през 1964 г. на самостоятелен Институт по балканистика чрез отделянето на наскоро образуваната Секция по история на балканските народи. Такива институти впрочем възникват и в останалите балкански страни по това време¹⁴.

Обвързването на историческата наука с нуждите на политиката особено ярко може да се проследи при организирането на академичната многотомна История на България, която остава една от централните задачи на Института за история. Тази задача никога не слиза от полезрението на учените в Института, но е поставена отново на Националното съвещание на българските историци през 1964 г. По предложение на Института за история, през 1965 г. ръководството на БАН взема решение за нейното написване. Решението става партийна повеля, тъй като заляга в поръченията на IX конгрес на БКП (1966 г.) В насока за окуражаване на големия национален разказ за миналото на България са и известните тезиси на Тодор Живков от 1967 г., наречени „Някои проблеми на работата с младежта и Комсомола“. В тях освен революционните борби на работническата класа се признават и борбите на националните революционери като вдъхновяващи идейното възпитание на младите хора в България. Този обрат към национализма е характерен и за останалите страни в Източния блок през 60-те години. Затова не е чудно, че така се стига до решението на Политбюро на ЦК на БКП от 21 май 1968 г. на Института за история да се вмени задачата да напише многотомна история на България¹⁵.

Създадена е Главна редакция и редакционни колегии на отделните томове. Научно-изследователските планове на историческите институти, катедри, архиви и библиотеки са приспособени към техните потребности. Най-добрите техни научни и помощни кадри са включени в авторския и редакторския колектив на многотомника¹⁶.

¹³ НАБАН, ф. 88, оп. 1, а.е. 78, л.103.

¹⁴ Тодоров, В., Прешленова, Р. Балканистиката – вчера, днес, утре. – В: Историческата наука в България – състояние и перспективи. С., 2006, 137–140.

¹⁵ Хаджиниколов, В. Историческата наука в България при социализма. Етапи и насоки на развитие (1944–1987). – *Исторически преглед*, 1989, № 9, с. 9.

¹⁶ Пак там, с. 10.

В края на 60-те години задачата по написване на академичната история е поставена на широка основа, което се отразява и върху структурата на Института. Обособяват се специализирани звена, отговарящи за обхващането с възможно най-голяма пълнота на първичните и вторичните исторически извори. Така през 1967 г. в Института е създадена Секция за научна информация, библиография и документация и Комисия за методология и историография. Отпуснати са и повече бюджетни средства, което води до нарастване на щата и до обявяване на много нови аспирантски конкурси. Ако през 1968 г. научният състав на Института става 39 души, а административният персонал – 9, то до края на 1971 г. кадровият състав е увеличен и е вече 75 души и 12 души администрация¹⁷.

Задачата по написване на академичната многотомна история на България бележи нов етап в развитието не само на института, но и в организацията и инфраструктурата на историческите науки. На този мащабен проект най-добре отговаря новата модерна за времето си форма на интеграция на науката и подготовката на висши кадри – Единният център за наука и подготовка на кадри по история (ЕЦНПКИ). Той е един от деветте такива центъра, обединили академичните институти и факултети на Софийския университет. Единните центрове за наука и подготовка на кадри между БАН и Софийския университет възникват с Разпореждане на МС № 153 от 21 април 1972 г. То възплъщава решенията на Октомврийски пленум на ЦК на БКП (4–6 октомври 1971 г.) по преустройството на научния фронт и висшето образование¹⁸. В ЕЦНПКИ влизат: Институтът за история, Институтът по балканистика, Археологическият институт с музей, Етнографският институт с музей, както и новообразуваният Институт по тракология, и оформилият се тогава като самостоятелен Исторически факултет с 10 катедри. ЕЦНПКИ е оглавен от чл.-кор. проф. Николай Тодоров от 1972–1978, а след това от ст.н.с. Мито Исусов от 1979 г. до закриването му през 1988 г.

В Единния център се внедрява програмно-целевият принцип на научно управление, който се оказва подходящ за написване на многотомната история. Тя се свързва с подготовката за тържествено отбелязване на 1300-годишнината на България¹⁹. Редколегиите четат и съвместно обсъждат текстовете и ги уеднаквяват. По късни признания на Виржиния Паскалева и Константин Косев понякога редакторите оставят името на автора, но пренаписват цели глави, за да постигнат стилово и концептуално единство. Предприемат се стъпки за събиране и микрофилмиране на документи от чуждите архивохранилища. Основната част от тях се пазят в архивната сбирка на Института и досега. За тяхната обработка се създава специална секция за извори, а друга група се занимава с класификация и систематизация на изследванията по българска история и издава такава библиографска поредица.

През 1972 г. се извършват големи организационни промени в Института. Част от Секцията по стара и средновековна история се обособява в самостоятелен Институт по тракология, а задачите на института се ограничават до историята на българите и българската държава от Средновековието насетне. За сметка на това се измества горната граница на изследвания. В Института се обособява Секция по история на България в епохата на социализма, която започва да изследва критично, доколкото е възможно, на основата на достъпните извори т.нар. преходен период от капитализма към социализма между 1944 и 1948 г. Дотогава по тази епоха се работи спорадично в

¹⁷ Примов, Б., Б. Матеев, Н. Жечев. Институтът за история през 1971. – *Исторически преглед*, 1972, № 2, с. 169.

¹⁸ Матеев, Б. Единният център по история през 1972 г. – *Исторически преглед*, 1973, № 3, с. 147.

¹⁹ Пак там.

Секцията по най-нова българска история и в Секцията по обща история²⁰. „Епохата на социализма“, разбрана като времето след завземането на властта от БКП на 9 септември 1944 г., влиза в обсега и на други исторически звена. Такъв отдел през 1953 г. е създаден и в Института по история на БКП. В Етнографския институт с музей е учредена Секция по етнография на съвременността, а в Историческия факултет се въвежда курс по история на България при социализма²¹.

Във връзка с честванията на 1300-годишнината от създаването на българската държава се усилва националният дискурс в историческите изследвания. Институционален израз той получава в Института през 1981 г. с обособяването на дотогавашната проблемна група в голяма самостоятелна секция от 18 души „Национално-освободително движение след Берлинския конгрес“ с ръководител проф. Любен Панайотов²².

През 1988–1989 г. по време на кризата в системата Единните центрове са разформирани в опит за демократизация на научната сфера. Те не без основание са обвинявани в бюрократизъм и недостатъчна ефективност, тъй като нито преодоляват съперничеството между БАН и СУ, нито реализират интеграцията между двете звена, макар че тази оценка не бива да се абсолютизира на фона на сегашното институционално разделение. Институтът за история получава по-голяма самостоятелност, оформя 7 проекта, които се финансират и наблюдават директно от Президиума на БАН. Колективът на института заявява готовност да разработва „белите петна в историята“, както е модерно по това време да се наричат неудобните исторически моменти от българското минало, влизащи в противоречие с официалната идеологическа или национална доктрина. Тогава започва развенчаването на положителното руското и съветското влияние в българската история.

„Нежната революция“ от края на 1989–1991 г. в България налага своя императив за промени и в историческата наука, и в Института за история. Директорът на Института проф. Мито Исусов обявява през 1990 г. завой към индивидуални, а не колективни проекти, и поставя под съмнение необходимостта от самостоятелно съществуване на Секцията по национално-освободително движение и на Секцията по методология. В програмната си реч Исусов декларира желание за промени на националистическия дискурс и на господството на марксистката методология²³. Но промените не се реализират така, както той ги очертава, а следват общите насоки на декомунизацията и демократизацията в обществото. Те засягат не толкова структурата и заниманията на Института, колкото условията за правене на историческа наука. Условията стават неблагоприятни: държавното финансиране на БАН през 1991 г. намалява 9 пъти спрямо 1990 г., в обществото се надигат негативни настроения срещу тази организация, тясно свързана с предишната власт; започват съкращения и се закриват институти²⁴. Институтът е оставен на собствена тяга в условията на голяма конкуренция и при разпадане на единния национален разказ.

Доказателство за това е състоянието на Академичната история. До 1989 г. излизат от печат седем тома в тираж 37 хил. Осмият том „История на България 1908–1918. Културно развитие 1878–1918“ е завършен през 1990 г., но е издаден едва през

²⁰ Чичовска, В. Социалистическа България в изследователската дейност на Института за история 1972–1982. – *Исторически преглед*, 1983, № 1, 101–108.

²¹ Хаджиниколов, В. Историческата наука в България при социализма..., с. 17.

²² Чолова, Цв. Институтът по история през 1990. – *Исторически преглед*, 1991, № 6, с. 110.

²³ Исусов, М. Историческата наука и нашата съвременност. – *Исторически преглед*, 1991, № 1, с. 8.

²⁴ История на БАН. Ч. 2, 75–85, 97.

1999 г. и то не от Издателството на БАН, а с усилията на Института за история, Издателство ГАЛ-ИКО и „с любезното съдействие на Министерството на образованието и науката“, което го одобрява за учебно помагало с Протокол № 8 от 1 септември 1996 г. Този пример показва как се е променило отношението на държавата към това най-голямо начинание, което е било в центъра на заниманията на Института за история. Заради него Институтът е обвиняван в създаване на националистически канон, обслужващ комунистическия режим и БКП. Така Институтът се вписва в организациите, съдействали на властта в опита ѝ чрез флирта с „национализма“ да печели на своя страна хуманитарната интелигенция в края на 80-те години²⁵. Това говори и за промяна в отношението на колегията към това начинание, където под външно влияние, където по вътрешната еволюция от края на ХХ в., когато започна да се говори за край на националната държавата. Деветият том от многотомната история излиза едва през 2009 г.

Революционният преход налага на Института да се декомунизират, да демократизират своето управление и, запазвайки академичната традиция, да се адаптират към новите реалности. А те включват конкуренцията с новите научни центрове, новите методологически изисквания, идващи от Запад, както и новите принципи за правене на наука след влизането на страната в ЕС – науката да се развива не за науката, а за обществото. Институтът е подложен на международен одит през 2009 г., който му дава препоръки да публикува своите изследвания не само на български, но и на английски, за да бъде по-разпознаваем в европейското научно пространство. След националната атестация на институтите на БАН през лятото на 2010 г. Институтът е преименуван на Институт за исторически изследвания. Той запазва структурата си от 4 хронологически секции за българска история от Средновековието до ХХ век, и 3 тематични – за помощни исторически дисциплини, за българския национален въпрос след 1878 и по обща история на света и международните отношения в ново и най-ново време.

ОС на БАН го обявява за „основен научен център за фундаментални, специализирани и научно-приложни изследвания по проблемите на българската история, поставена в регионален и европейски контекст, по въпроси на общата история, както и на теорията, методологията и граничните области на историческото познание“. Вменени са му координиращи функции на останалите исторически институции в страната и сътрудничество със сродни европейски и други чуждестранни изследователски центрове. Институтът продължава да издава многотомната „История на България“, документалния корпус „Извори за българската история“, академичните списания ВНРи „Исторически преглед“, както и „Известия на Института за исторически изследвания“ и „Помощни исторически дисциплини“.

Мисията му е да изследва „ролята и мястото на България в световния исторически процес, приноса на българския народ за развитието на европейската цивилизация, да съдейства за укрепване на националната европейска идентичност сред съвременното българско общество“. Очертани са следните негови приоритети:

- системно проучване на българското минало и историята на народите по нашите земи;
- разкриване на богатството на културно-историческото наследство в региона;
- съхраняване и обогатяване на българската национална идентичност като част от културното разнообразие в света;

---

²⁵ Todorova, M. *Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria*. – *American Historical Review*, 1992, № 94 (4), p. 1110.

- издаване на извори и фундаментални изследвания, по-важните от които – на чужди езици;
- експертно осигуряване на държавните институции.

В заключение мога да обобщя – историята на Института показва, че неговата мисия през годините не е обслужвала политически цели, но е съответствала и на етапите в развитието на историческата наука в България. Основната мисия до 1989 г. – да създаде цялостен национален разказ за българското минало, какъвто липсва дотогава, се променя с победата на глобализацията и упадъка на националната държава. Сега Институтът успешно прави опити да впише този разказ в европейската и световната история, като чрез отговорна и отворена към обществото историческа наука съхранява културно-историческото наследство и националната идентичност.